

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ
В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ**

*Збірник наукових праць, присвячених пам'яті
професора С.П.Самійленка*

Частина I

Запоріжжя ЗДУ 1996

У напрямку від минулого до сучасності іменникова конфіксація як спосіб творення слів активізується, кількість аналізованих формантів збільшується. На сьогодні це один із важливих засобів розвитку й оновлення словникового складу.

К. Качайло
/м. Кривий Ріг/

ІМЕННИКИ З КОНФІКСОМ НА-...-ОК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Серед конфіксальних утворень з другим компонентом -ок вагоме місце посідають структури із формантом на-...-ок. Перші деривати, у морфемній будові яких були наявні елементи на- та -ок, за нашими матеріалами, фіксуються у писемних пам'ятках XIV-XV століття, наприклад: просити му ба за корола и за королевы намѣстъкы /I349 ССУМ II 20/ намѣстъкъ "потомок; той, хто в майбутньому займе місце попередника"; Грежаны дво/р/а в томъ дворе шесть члѣка а осмь воло/в/ ... а три нази/мкоу/ /I471 ССУМ II I4/ назимокъ "тварина віком до року, яка вперше лишається на зиму". Початковий елемент у наведених структурах походить з приєменника на, який вживався для позначення місця розташування предмета у просторі, а також на означення певного часу. Наприклад: Бысть гладь крѣпокъ на странѣ тои /III9 Ср II 264/ "на стороні"; Брати ... вѣходатъ на трапезницю /III9 Ср II 261/ "на спеціальне місце, де відбувається споживання їжі"; На зноу и на зимѣ /III7 Ср II 264/.

Іменники намѣстъкъ та назимокъ утворилися шляхом суфіксації приєменниково-відмінкових форм на мѣсто і на зиму. З часом у свідомості мовців, певно, відбулася зміна семантичної та мотиваційної співвіднесеності й деривати почали сприйматися як похідні від іменників мѣсто та зима, внаслідок чого здійснився своєрідний перерозклад у структурах новотворів і елементи на- та -ок стали вважатися як єдина словотвірна морфема. На ґрунті описаних перетворень сформувалося загальне словотвірне значення типу, яке полягає у називанні предметів або місць, що знаходяться вище чи спереду того, що позначено твірною іменниковою основою.

Впродовж наступних віків за описаним зразком утворилася велика кількість похідних із морфемою на-...-ок. Чітко простежується формування таких лексико-словотвірних груп іменників:

1. Найменування предметів, які у просторі розташовуються зверху по відношенню до того, що названо твірною основою /конкретні-

ше, на ньому/. До цієї групи належать: а/ пристосування для різних частин людського тіла, елементи одягу: накольнoк /І582 Ср ІІ 293/ "частина лицарських обладунків"; напёрсток /ХУІ СлЛекс 47І/ "металевий ковпачок, що надягається на палець для зручності пересування голки під час шиття"; нагооловок /Ж 47І/ "ковпак капелюха або дитячий чепчик"; напáлок /Гр ІІ 506/ "палець перчатки, перев'язка на хворому пальці або те ж, що і наперсток", пор. напáлок /Д І70 / та напáлок /Дз ПА І37/ "перстень"; нап"яток /Дз І35/ "задня тверда частина взуття, що охоплює п"яту"; надóлок /Із 426/ "подол, низ у платті", пор. надóлок /Гов Зам/ "частина, пришита до сорочки низом"; напóлок /Павл 528/ "частина одягу, яка пришивається до поли, або оздоблення"; б/ елементи кінської упряжі: набíдрок /УМС І089/ "хомут, ремінці біля хомута" /бедро "стегно"/; наборóдок /О І 46І/ "ремінь вуздечки під шиєю". А також: нагрóбок /І622 Карт Тимч/ "надмогильний пам"ятник або камінь"; накоренок /Ж 480/ "відросток на корені"; надз'ьо/бок або надз'юбок /ПТ 206/ "нарíст на дзьобові у індика"; будівельна лексика: начíлок /Ж 500/ "фронтон", натíнок /Ж 496/ "тент, натягнутий зверху на палиці або на щось інше для створення затінку"; надвíрок /Лекс Фр І30/ "завіс на дверях"; сільськогосподарська лексика: навілок /Гр ІІ 469/ "кількість сіна, яку піднято на вилах" пор. навілок /Верх 237/ "держак у вилах"; нара́лок /Корз І69/ "залізний наконечник рала, частина плужка для обгортання картоплі" /рало-"вид землеробського знаряддя для розпушування зораної землі"/. Одиначними прикладами представлена лексика риболовецька: накістон /Гр ІІ 493/ "пір"інка у пошлавку" та виробнича: наглинок /ВТ 5І/ "спеціальний пристрій у керамічному виробництві". Сюди тяжіють і найменування рослин: наврáток, наворóток /Верх 253/ "народна назва ранника, пижма звичайного"; намулок /Мельник І03/ "рослина, що росте біля річок, ставів на болотах, рідше на степу"; наголова́ток /Мельник 72/ "будяк, волошки".

2. Назви місцевості, що розташована зверху тої, яка позначена твірною основою: нагóрок /Павл 502/ "невеликий пагорок на горі"; наглинок /Бат 279/ "верхня верства глини з піском"; нарінок /ПТ 206/ "верхній шар ґрунту, до складу якого входить гравій" /рiнь-"крупний пісок, гравій/.

3. Найменування осіб: накоренок /Ж 480/ зневажливо "потомство"; нашкурок /ПТ 207/, "той, хто намагається постійно мати вигоду з усього", пор. шкура /Гр ІУ 503/-"хінка легкої поведінки", накура́нок /Корз І68/ лайл. "чортове насіння" /можливо, діа-

лектна форма ім. накорéнок, але може бути й похідне від кура́н - "нечиста сила" або від кура́й - "рослина, що має багато колючок і росте дико"/.

Деривати напи́/т/окь /Г739 ДДГ 64/ "спеціально приготова- на рідина для пиття /переважно алкогольні напої/"; набы́ток /КЗ 43/ та набу́ток /Гр II 466/ "майно" можна пов'язувати за похо- дженням з іменниками пиття та буття або з безпрефіксними дієсло- вами пити і бути чи префіксальними напитися та набу́ти, а зна- чить наведені іменники розглядаються і як суфіксальні, і як конфіксальні новотвори.

Значна частина похідних із конфіксом на-...-ок, що моти- вується соматичною лексикою, вступає у антонімічні відношення з відповідними іменниками, котрі утворилися за допомогою кон- фікса під-...-ок, наприклад: наколі́нок - підколі́нок /Верх 245/, нап"я́ток - підп"я́ток /УМС 335/ і под. При цьому формується яви- ще словотвірної антонімії, тобто антонімії словотвірних типів, яка складається за рахунок антонімії афіксів /конфіксів на-... -ок - під-...-ок/ при однаковій твірній основі. Описуваний фор- мант встановлює також синонімічні відношення із конфіксом над- ...-ок, про що свідчить паралельне вживання похідних типу на- грóбок - надгрóбок /І648 Карт Тимч 54/, наколі́нок - надколі́нок /СУМ У 71/ і под.

Отже, конфікс на-...-ок, увійшовши у ХІУ столітті до скла- ду дериваційних засобів української мови, став досить продуктив- ною морфемою. Розглянуті деривати різноманітні у функціональному та словотвірному відношенні.

П. Білоусенко
/м. Запоріжжя/

ПРЕФІКС НАВ- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Префікс нав - морфема, що вицленовується в інноваціях порів- няно недавнього часу і водночас сама є новотвором. ССУМ не фік- сує жодного слова з цим префіксом. У сучасній же українській мо- ві є чимало прислівників з початковим структурним елементом нав-, який лише етимологічно ділиться на складові. Це головним чином прислівники зі значенням способу дії /наввипередки, нав- вимашки, навздогінці, навкарачки, навмання, навперегін, навпере- ваги, навпомацки, навпочіпки, навсправжки, навстіж, навхрест, навшипінки та ін/, рідше - прислівники способу з супровідним зна- ченням місця /навпрошки, навздогін, навперейми, навпрямці, нав-